

ПРОБЛЕМАТИКА ПОХОДЖЕННЯ КОЗАЦЬКОЇ ЗБРОЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Наукові праці, присвячені озброєнню козацтва, почали з'являтися ще наприкінці XIX ст. Від того часу вчені неодноразово зверталися до цієї проблематики у спеціальних, військово- та загальноісторичних дослідженнях.

Перші вагомі наукові розвідки, присвячені комплексу козацького озброєння та його окремих різновидів, віднаходимо серед праць видатних українських вчених та колекціонерів — О. Лазаревського, Д. Яворницького, В. Тарновського, О. Поля, Т. Легоцького та інших.

Зброєзнавчий доробок знаменитого історика, етнографа, фольклориста і археолога Д. Яворницького пов'язаний з його діяльністю як етнографа та збирача козацьких старожитностей. Ще у 1888 р. у першій частині своєї праці «Запорож'є в остатках старини и преданиях народа» він виконав декілька зброєзнавчих описів окремих зразків козацьких шабель, а деякі навіть проілюстрував¹.

Втім одну з перших в історії зброєзнавства спроб науково дослідити цілий комплекс козацького озброєння вчений здійснив у першому томі своєї знаменитої «Історії запорозьких козаків»². Ставши класичним цей опис досі не втрачає актуальності навіть незважаючи на те, що частина наукової інформації в ньому вже застаріла.

При вивченні гармат Д. Яворницький приділяє увагу класифікації (за матеріалом виготовлення та конструкцією), конструкції та розмірам відомих йому зразків. Переходячи до історії артилерії, вчений приймає усталену в ті часи думку про появу гармат на Україні від XV ст., вважаючи їх польськими, турецькими, генуезькими та російськими за походженням. Ним також уперше опубліковано статистику наявності та надходження артилерії на Запоріжжя у другій половині XVII ст.

При описі ручної вогнепальної зброї вчений приділив підвищену увагу термінам, що зустрічаються в писемних джерелах для її визначення (рушниця, самопал), способу носіння та загальному стилю оздоблення, традиціям, пов'язаним з використанням зброї, нарешті документальним свідченням її застосування, проте повністю оминув проблему класифікації. Те ж стосується холодної та метальної зброї, зокрема списів і шабель, келепів, а також луків зі стрілами. Їхня конструкція та різновиди описані лише в загальних рисах.

Д. Яворницький також приділяє увагу іншим елементам озброєння та оснащення козаків — якірцям, порохівницям, кінському убору. Наприкінці розділу вчений висловлює деякі міркування стосовно тактичних переваг козацького озброєння у порівнянні з західноєвропейським.

В цілому, незважаючи на невеликий обсяг дослідження виконане на високому для того часу науковому рівні, спираючись на усні, писемні та речові джерела, роботи провідних істориків та фахівців-зброєзнавців свого часу.

Науковий доробок інших відомих збирачів козацької давнини представлений переважно у каталогах що стали першими детальними описами їх зібрань, найвизначніші з яких пізніше перетворилися на музейні колекції³. Так в основу колекцій Чернігівського обласного історичного музею покладено збірку В. Тарновського, Дніпропетровського історичного музею — О. Поля та Д. Яворницького, Мукачівського історико-археологічного музею — Т. Легоцького тощо. На жаль більшість із цих давніх каталожних описів виконано занадто спрощено, навіть фрагментарно. У результаті атрибутувати за ними реальні експонати здебільшого неможливо. Втім трапляються й інші приклади, коли автори каталогу відзначають надзвичайно характерні притаманні зразку прикмети, які важко сплутати з чимось іншим, зрідка тексти навіть супроводжуються ілюстраціями.

Звичайно, наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. існувало чимало менш відомих колекцій про склад та власників яких до нашого часу збереглись лише окремі згадки⁴.

Серед професійних істориків-теоретиків козацькою зброєю вивчав О. Лазаревський. У величезне коло наукових інтересів

видатного вченого потрапляли джерела різного походження, серед яких було чимало речових. Він — один з перших українських дослідників, який описував окремі зразки зброї, віднаходив місця зберігання раритетів⁵ та вводив у науковий обіг документи, що стосувалися комплексу козацького озброєння першої половини XVIII ст., оснащення та складу окремих військових підрозділів.⁶

Блискучий науковий рівень описів зброї О. Лазаревського справляє враження не лише на тлі недосконалої зброєзнавчої методології свого часу. Маючи можливість порівняти один з них із сучасним аналізом того самого зразка (шаблі, що нині зберігається в Державному Ермітажі, м. Санкт-Петербург, Росія Інв. № 30-6986)⁷ приходимо до висновку про надзвичайну ретельність та високу компетентність вченого в питанні загальної характеристики речових джерел.⁸ Залишається лише пошкодувати, що частка наукових праць, спеціально присвячених проблемам козацького озброєння в науковій спадщині О. Лазаревського просто мізерна.

Зрідка інформація щодо козацького озброєння з'являлася у періодичних виданнях тогочасних наукових товариств. Так у доповідях «Исторического общества Нестора-летописца (1873–1917) р. неодноразово публікували спогади сучасників давніх подій зокрема й фрагментарні згадки про козацьку зброю.⁹ Ця традиція збереглась й у подальших дослідженнях¹⁰.

Незважаючи на окремі розвідки, зброєзнавча проблематика так не набула великої популярності серед українських істориків початку XX ст. Так в одинадцятитомній епохальній праці М. Грушевського у чималих і надзвичайно докладних розділах, присвячених матеріальній культурі й побуту населення України,¹¹ зброї присвячено лише декілька рядків.¹² І це при тому, що знаний вчений мав за плечима фахові дослідження у царині археологічного зброєзнавства¹³ та підтримку всієї наукової потуги Наукового товариства ім. Шевченка (далі — НТШ).

У 20-х рр. XX ст. вийшло друком чимало праць з історії України, присвячених історії козацтва. Втім дослідники й надалі оминали зброєзнавчу проблематику. Епізодично згадували про зброю лише при аналізі документів, що стосувались ремісничого

виробництва міських цехів. Саме тоді історики вперше зацікавилися професійним інвентарем ремісника-коваля¹⁴. Незадовго перед цим в Записках Всеукраїнської Академії Наук вийшла друком стаття В. Модзалевського присвячена історії українського ливарництва, зокрема гарматного¹⁵ (історією української артилерії вчений цікавився й раніше¹⁶). Ці праці заклали фундамент майбутніх спеціальних історичних досліджень зброярських технологій на Україні.

Підсумовуючи праці XIX — першої чверті XX ст. слід відзначити, що їх навряд чи можна назвати зброезнавчими з погляду сучасної джерелознавчої методології, яка у ті часи тільки починала формуватись. І все ж, найбільше значення праць з вивчення зброї розглянутого періоду полягає насамперед у зібранні й упорядкуванні джерельних матеріалів. Надзвичайно цінною є також джерельна інформація різного походження прискіпливо зібрана першими науковцями в кінці XIX — поч. XX ст. тобто у ті часи коли ще не було остаточно втрачений живий зв'язок між дослідниками та поколінням справжніх козаків й їх прямих нащадків. Саме такі відомості досі часто стають єдиним ключем до атрибуції заново віднайдених раритетів.

Напочатку XX ст. на Україні бракувало зброезнавців такого рівня як у «сусідніх» Санкт-Петербурзі й Москві не кажучи вже про країни Європи. На жаль ця тенденція зберігалась і пізніше. Протягом наступних років — до початку Другої Світової війни, трохи покращували ситуацію хіба що праці західноукраїнських істориків, які працювали в незалежній від російських урядів структурі НТШ (заснованого ще у 1873 р.). Незадовго до ліквідації цього наукового осередку радянською владою у «Записках НТШ» вийшла велика стаття І. Карпинця, де були докладно проаналізовані чисельність, розташування, кількісний та якісний склад продукції рудень та рудницьких кузень у західних областях України протягом XVIII–XIX ст.¹⁷ Чималу увагу автор також приділив аналізу сировини та реконструкції рудницького виробничого процесу. Ця праця надала важливі матеріали для продовження роботи з вивчення зброярських технологій, ставши першим етапом дослідження сировинної бази місцевого виробництва зброї.

Суто зброєзнавчі дослідження 1930-х рр., отримали розвиток в національних студіях військово-історичної спрямованості. У 1936 р. вийшла друком видатна двотомна праця І. Крип'якевича та Б. Гнатевича «Історія Українського війська», де автори вперше зробили спробу простежити історію розвитку національної військової справи та озброєння від часів Київської Русі. Основну увагу в роботі дослідники сконцентрували на системі організації та забезпечення війська, тактичній й стратегічній концепції ведення бойових дій, нарешті історії військових кампаній. Самій же козацькій зброї присвячено лише декілька сторінок¹⁸. Її дослідження ґрунтується на писемних джерелах (згадках сучасників) та ілюстративних матеріалах, передрукованих з праць попередників. При аналізі зброї дослідників здебільшого цікавлять історичні назви холодних й вогнепальних різновидів, їх місце в комплексі озброєння тощо. На жаль недостатньо уваги приділено речовим джерелам, що проаналізовані дуже поверхово, на основі чужих описів та ілюстрацій. Єдине зауваження щодо місцевого виготовлення зброї — згадка про «село Кубиче коло Башлі на Слобожанщині»¹⁹ де нібито виготовляли «чудові яничарки» на жаль не підкріплена жодним аргументом. Інша гіпотеза авторів виникла очевидно під впливом свідчень наведених у Д. Яворницького та інформації писемних джерел, де згадана «козацька шабля». Автори вважають, що цій клинкової зброї відповідає певний морфологічний тип «на жаль досі основно не просліджений», і характеризують її як «шаблі... доволі тонкі та легкі, ручку мали оздобну, похви прикрашені різьбою»²⁰. Інші відомості, що стосуються козацького озброєння запозичені авторами у різних дослідників, найбільше звичайно у Д. Яворницького. І все ж, незважаючи на просто неймовірну кількість недоліків, проаналізована праця залишила слід в історії національного зброєзнавства як спеціальне дослідження військово-історичної спрямованості в якому автори вперше приділили окрему увагу проблемі козацького озброєння.

У 1940–50-х рр. військова проблематика фрагментарно висвітлювалась тільки в межах праць, присвячених загальній історії козащини²¹. У нечисленних спробах проаналізувати комплекс козацької зброї, в українській історіографії того періоду можна спостерігати лише наукову деградацію порівняно з працями почат-

ку ХХ ст. Це тим більш прикро, оскільки в наукових центрах Москви та Ленінграду ще з 1930-х р. розпочався процес інтенсифікації зброєзнавчих та археолого-зброєзнавчих досліджень, що продовжували активно розвиватись у повоєнні роки. Позитивні моменти стосуються загального підвищення якісного рівня досліджень матеріальної культури в радянській історичній науці, що відобразилося у дослідженнях ремісничого виробництва середньовічних українських міст. Зокрема продовжувалося вивчення української металургії²², також вперше було опубліковано та проаналізовано інвентарний опис інструментів львівського цехового майстра-мечника²³.

Одним із серйозних військових істориків який спробував піддати ручну козацьку зброю типологічному аналізу був Ю. Тис-Крохмалюк. Початок цієї роботи був покладений ним ще до Другої Світової війни, за часів перебування вченого на Західній Україні.²⁴ Втім найбільш вагомий внесок зроблено ним вже в еміграції, у роботі, присвяченій військовим походам Б. Хмельницького.²⁵ У невеликому підрозділі, характеризуючи комплекс козацького озброєння, вчений вперше звернув увагу на цінність майнових описів українських замків для пояснення давніх назв ручної вогнепальної зброї.

Слідом за попередниками Ю. Тис-Крохмалюк підхоплює зручну гіпотезу про оригінальний морфологічний тип «козацької шаблі», втім він перший намагається її науково обґрунтувати. Незважаючи на закономірну на нашу думку невдалість цієї спроби (передусім через відсутність дослідницької бази речових джерел) у роботі вченого читач вперше зустрічає і коректні зауваження щодо морфологічних особливостей турецького та угорського типів шабель.

Іншим науковим досягненням у праці є виокремлення групи селянської зброї, саме бойових кіс, на основі одного тільки аналізу писемних джерел.

60-ті рр. ХХ ст. стали знаменними для зброєзнавства України. Цей період відзначений найвідомішими працями О. М. Апанович та В. О. Сидоренко, дослідниками, що по суті стали фундаторами сучасного українського зброєзнавства як спеціальної історичної дисципліни.

Знаменита дослідниця козацької давнини О. М. Апанович вперше створила національну історичну концепцію Збройних сил України XVII — першої половини XVIII ст. Нею детально проаналізовано принципи комплектування, організації, забезпечення, військової тактики, мобілізації українського козацтва, його бойове і фортифікаційне мистецтво²⁶. Її перу також належить перший у вітчизняній історичній науці аналіз історіографічної бази військово-історичних досліджень у попередні часи²⁷.

Незважаючи на фактичну відсутність у працях дослідниці зброєзнавчої конкретики саме її роботи стали основним теоретичним підґрунтям як подальших численних військово-історичних студій так й досліджень у галузі зброєзнавства.

У напрямі історико-зброєзнавчої класики працював знаний фахівець, досвідчений музейний працівник В. О. Сидоренко. Саме йому належить перша в українській історичній науці характеристика зброєзнавства як спеціальної історичної дисципліни²⁸. Окрім теорії науки дослідник розробляв проблеми озброєння козацької піхоти середини XVII ст. та виробництва зброї на Україні²⁹. Комплексно досліджуючи військову справу козацтва, вчений характеризує вогнепальну та холодну зброю, детально пояснюючи, які саме різновиди криються за історичними назвами в писемних джерелах, а також розглядає її технічні особливості. Так вченим проаналізовані типи замків ручної вогнепальної зброї поширеної на Україні та основні форми шабельних клинків. Ним також залучені писемні джерела з метою більш детальної реконструкції зовнішнього вигляду та матеріалів застосованих при виробництві окремих старшинських шабель. Вчений виокремив у документах т. зв. «сабли черкаського дела», обґрунтував їх українське походження та одним із перших зробив зауваження щодо їх художнього оздоблення. На жаль у невеликій загалом науковій спадщині науковця ми так і не знаходимо відповіді на питання автентичності морфології холодних й вогнепальних різновидів козацької зброї.

При дослідженні місцевого виробництва зброї В. О. Сидоренко переосмислює та зводить до купи розпорошений матеріал, присвячений цеховому виробництву зброї в українських містах.

Вчений вперше серед істориків зброї широко залучив у свої дослідження іноземну (зокрема польську) історіографію де класична зброєзнавча проблематика була вже на той час ґрунтовно розроблена.

Аналізуючи писемні джерела, В. О. Сидоренко вперше залучає матеріали майнових описів українських замків для зброєзнавчих досліджень. Започаткована вченим робота пізніше призвела до значних досягнень його наступниками у вивченні вогнепальної та холодної козацької зброї.

У цей же період 1960-х рр., з розривом у кілька десятиліть, відновлюються дослідження сировинної бази металообробки, цього разу на Лівобережній Україні. Зауважимо, що книга П. К. Федоренка³⁰ залишається чи не єдиною відомою розробкою у своїй галузі яку й досі активно використовує не одне покоління військових істориків. В цій монографії не лише реконструйовано процес виробництва заліза на руднях, але й виявлено розташування більшості з них, з'ясовані власники залізорудних заводів (Генеральна військова канцелярія, приватні особи тощо), виробничий асортимент, врешті показано як козацьке військо забезпечувалося зброєю та боєприпасами.

Розвиток цієї ж теми військового забезпечення але вже в галузі селітроваріння на Україні продовжив О. І. Пономарьов³¹.

Своєрідний розвиток зброєзнавство отримало в мистецтвознавчих працях П. М. Жолтовського та М. Петренка, присвячених історії золотарства та художнього лиття на Україні³². Окрім продовження вивчення зброярських технологій (саме лиття гармат) ці роботи вперше внесли відсутній у попередніх працях елемент мистецтвознавчого аналізу без якого будь-яке серйозне дослідження зброї просто неможливе.

Бурхливий розвиток військово-історичної тематики 1970–80-х рр. пов'язаний передусім з підвищенням військової складової в археологічних дослідженнях СРСР. У наукових колах стають відомими праці українських археологів які вивчали військову справу та металообробні технології давнього населення України — Є. В. Черненко, С. А. Скорого, А. В. Симоненка, Б. А. Шрамко, Г. О. Вознесенської та ін. На жаль у цей період українськими вченими не було створено помітних праць,

присвячених військовому мистецтву козацтва та його зброї. Втім на фоні загальних успіхів зброєзнавства ця тема не могла довго бути залишеною напризволяще.

Відтак напочатку 1990-х р. зусиллями українських археологів, насамперед І. К. Свешнікова відбувся справжній прорив у вивченні козацької зброї. Почавши з розкопок на місці битви 1651р. під Берестечком (перша розвідувальна експедиція була організована ще у 1970 р.) у процесі широкомасштабних, майже чвертьстолітніх досліджень, вчений вийшов далеко за межі суто археології, створивши цілу низку наукових праць, увінчаних знаменитим археологічним, військово-історичним й зброєзнавчим дослідженням «Битва під Берестечком»³³.

У цій роботі докладно проаналізований потужний корпус джерел різних типів — писемних та іконографічних із залученням великого обсягу документів та художніх творів різних країн. Втім беззаперечний пріоритет І. К. Свешніков відводить речовим джерелам. Сам вчений наголошує, що вперше у вітчизняній науці середньовічна битва вивчається ним археологічними методами. Завдяки такому підходу ми отримали новаторську працю, що вивела українське зброєзнавство на недосяжний для попередніх досліджень рівень наукової інтеграції.

У роботі вперше виділено та досліджено групу т. зв. селянської зброї.

Докладно аналізуючи комплекс віднайдені холодної та металної зброї, вчений звертає особливу увагу на шаблі, навіть робить чергову у вітчизняній історіографії спробу виділити оригінальний морфологічний тип «козацької шаблі».

Велику увагу приділено науковцем вогнепальній зброї. При розкопках козацької переправи під Берестечком виявлено більшість типів ручної вогнепальної зброї першої половини XVII ст. і, таким чином, підтверджено їх використання в козацькому війську. Вчений розширює археологічну характеристику знахідок історичною інформацією щодо розвитку окремих різновидів вогнепальної зброї.

Загальним недоліком розділів, присвячених зброї є, на відміну від попередників, недостатня увага дослідника до історичних назв зброї, що зазвичай згадуються в документах. Втім він

виглядає органічним для науковця який звик послуговуватися археологічними методами.

Окремі розділи книги присвячені козацьким амуніції, озброєнню, навіть обладнанню бойового коня. Загалом величезна кількість залучених речових джерел уперше відкрила можливість для виконання цілісної повноцінної реконструкції збройового комплексу українського козака, на жаль, так і не виконаної в монографії.

Доволі проблематичним є поділ знайденої зброї на групи за їх національною приналежністю — всього виділені речі українців, поляків, донців та московитів. Автор сам зізнається, що такі висновки не можуть бути остаточними. До цих же проблем, пов'язаних з обмеженою джерельною базою, відносяться окремі гіпотези вченого щодо оригінальних типів козацької зброї. Навряд чи їх можливо підтвердити на матеріалі тільки однієї збірки.

Незважаючи на неминучі для роботи такого масштабу недоліки, праця І. К. Свешнікова й досі залишається невичерпним джерелом для численних наукових та псевдонаукових розвідок. Вона фактично стала першим в Україні серйозним зброєзнавчим дослідженням, в якому не тільки впроваджено в науковий обіг величезну кількість нових археологічних артефактів, але й проведено чималу роботу з українізації зброєзнавчої термінології.

Праця І. К. Свешнікова сприяла інтенсифікації вивчення козацького озброєння у наукових працях, присвячених широкій проблематиці військової історії України.

Серед помітних досліджень 1990-х рр. побудованих на основі писемних та щойно введених в науковий обіг речових джерел варто згадати праці І. С. Стороженка та В. І. Сергійчука, що з'явилися у 1996 р. практично одночасно і стали логічним продовженням праці попередників вже на новому науковому рівні.

І. С. Стороженко присвячує окремий розділ комплексу озброєння українських козаків часів Хмельниччини з метою не лише детальної реконструкції загальної тактичної схеми бойових дій козацького війська, але й визначення конкретного місця в ній груп вояків, озброєних однотипними різновидами ручної зброї³⁴.

Праця В. І. Сергійчука³⁵ присвячена тому ж таки хронологічному періоду — середині XVII ст. Аналіз козацького озброєння, що переважно ґрунтується на матеріалах І. К. Свешнікова і доповнений відомостями українських та іноземних дослідників, навряд чи може розширити висновки попередників. Справжня зброезнавча новизна роботи полягає у матеріалі, що вперше опублікований у розділі, присвяченому виробництву зброї на Україні. Це зокрема архівні матеріали, що стосуються місцевого (українського) виготовлення гармат й пороху, а також велика дослідницька робота з пошуку та відбору матеріалів (у тому числі у зарубіжній історіографії) щодо процесів видобування й обробки сировини, самого виробництва зброї й амуніції в українських містах та на Січі.

З середини 1990-х рр. також значно поживавилася практична музейна робота, що проводилася в державних та приватних колекціях зброї. Це відобразилося насамперед в різкому зростанні присвячених зброї публікацій у збірниках наукових праць та матеріалах науково-практичних конференцій. Так у Наукових записках Львівського історичного музею вийшла праця хранителя фондів зброї Б. В. Мельника, який у свій час активно сприяв дослідженням І. К. Свешнікова. Стаття вперше повністю присвячена проблематиці козацької шаблі. Цей вчений зробив внесок й у вивчення міського зброярського виробництва³⁶.

У Харківському історичному музеї холодну й вогнепальну козацьку зброю досліджує старший науковий співробітник Д. В. Бадаєв, чималий науковий доробок якого з року в рік активно поповнюється³⁷.

На новий науковий рівень виходить справа реставрації та реконструкції комплексів давнього озброєння, вперше у повному обсязі відображена в монографії знаного фахівця Національного музею історії України О. І. Мінжуліна.³⁸ Звичайно, що прийоми та напрацювання в галузі дослідження давніх технологій швидко вийшли за вузькі межі музейної роботи й нині активно використовуються у зброезнавстві.

Ознакою живої наукової роботи стали конференції спеціально присвячені військовій історії, започатковані зусиллями центральних та регіональних музеїв, державних та недержавних

установ та організацій. Так з 1995 р. й донині в Луцьку щорічно проводиться спеціалізована наукова конференція «Сторінки воєнної історії Волині» де опубліковано чимало зброєзнавчих матеріалів.

Напочатку нового тисячоліття проблематику козацького озброєння традиційно намагалися вивчати у межах військово-історичних досліджень втім з набагато нижчою за попередніх дослідників науковою ефективністю.

Так у монографії В. М. Заруби, що в цілому вирізняється достатньо високим науковим рівнем у короткій характеристиці козацької зброї автор у загальних рисах повторивши висновки попередників, доповнює їх вельми полемічними тезами, зокрема щодо місцевого виробництва шабель «сферичної форми з важким клинком», низької якості сталі, яку можна виготовити з болотної руди, а також шабель турецького типу з елманню, які він називає ятаганями (очевидно сплутавши їх із кіліджами)³⁹.

Відомий фахівець з історії охотницького війська XVII–XVIII ст. О. Сокирко у своїй монографії приділяє окремий розділ озброєнню. Віддаючи належну шану фахівцю, який залучивши чимало джерел різного походження вперше виконав детальну реконструкцію одягу, озброєння та спорядження українського найманця зауважимо, що при характеристиці окремих предметів озброєння ним висловлено низку сумнівних, іноді відверто хибних, на наш погляд, суджень⁴⁰.

Надміру скромні результати вивчення козацької зброї остаточно засвідчили про назрілу потребу історичних досліджень у більшій спеціалізації, взагалі притаманній глобальній науці XXI ст. Стало неможливим ефективно працювати за старою схемою, намагаючись в межах загальних військово-історичних досліджень вирішувати ще й завдання джерелознавства.

Нестача спеціальних зброєзнавчих досліджень стала гостро відчутною на черговому етапі упорядкування речових джерел в музейних колекціях, коли виникла потреба на сучасному науковому рівні атрибутувати предмети озброєння. Відтак у багатьох новітніх каталогах продовжували фігурувати сотні неперевірених застарілих атрибутцій, іноді виконаних більш ніж півстоліття тому⁴¹. Особливо невігідно виглядали такі невідпо-

відності на тлі високого рівня розвитку зброєзнавства не лише у сусідніх західних країнах де він завжди залишався високим, але й на сході — в Росії.

Отже бурхливий розвиток історичного джерелознавства останньої декади ХХ ст. призвів до встановлення нових стандартів у зброєзнавстві, підвищивши вимоги до сучасного дослідження з урахуванням новітніх інтеграційних тенденцій у цій спеціальній історичній дисципліні. Адже зброя як історичне джерело приховує неоднорідний інформаційний масив. Його сучасне дослідження передбачає використання різноманітних методик гуманітарних й точних наукових дисциплін, залучаючи їх у відповідності з ретельно розробленим теоретико-методологічним планом послідовного вирішення поставлених наукових завдань.

Відповідаючи назрілим вимогам, в Україні нового тисячоліття формується цілком новий тип зброєзнавчих досліджень.

Яскравим прикладом систематичної роботи став цикл інноваційних праць Олега Мальченка, присвячених вивченню середньовічної артилерії. Після проведення зброєзнавчої типологізації, докладної характеристики морфологічних типів холодної й вогнепальної зброї українських замків та їх історичного розвитку⁴², науковець звернувся до актуалізації іншого масиву джерельної інформації та розділив подальші дослідження за геохронологічним принципом. Наступна праця стосувалася символіки, геральдики та орнаментациї гармат у Гетьманщині за часів Івана Мазепи⁴³. Третя й остання книга цієї серії повністю присвячена історії виробництва та орнаментування гармат Правобережної України⁴⁴. Наукова новизна та сучасність праць О. Мальченка⁴⁵ полягає не тільки в обсязі й складі корпусу залучених джерел, але й новому концептуальному рівні опрацювання матеріалу, що є унікальним для зброєзнавства та системи вітчизняних спеціальних історичних дисциплін загалом. Нарешті маємо не просто розрізнені роботи, але перший справжній цикл новітніх наукових праць з предмету, де зброя розглядається як комплексне джерело, різним аспектам вивчення якого присвячене окреме завершене дослідження. Таке явище в сучасному українському зброєзнавстві стало першою ластівкою поетапного, фундаментального у найглибшому розумінні цього слова дослідження відомих і

маловідомих речових джерел нашої історії, наукове систематичне вивчення яких розпочинається лише зараз.

На основі вивчення широкого комплексу джерел (з пріоритетом основних для зброєзнавства речових) та залученням методів суміжних дисциплін побудовані новітні зброєзнавчі дослідження Д. В. Тоїчкіна⁴⁶, В. М. Гуцула⁴⁷, В. В. Добрянського⁴⁸ та інших дослідників.

Новітні тенденції торкнулися й військово-історичних досліджень, в яких військовою історію почали вивчати із використанням джерелознавчих розробок.

Так в роботі В. М. Гуцула, присвяченій середньовічним мілітарним технологіям України, зброєзнавча джерельна база та методологія займають важливе місце у дослідженні зв'язків між людиною і зброєю як технічним та культурологічним феноменом свого часу⁴⁹.

Зауважимо, що окрім зброєзнавчих залучають також здобутки й методи інших спеціальних історичних дисциплін — уніформології (проблематику якої розробляють Є. Славутич⁵⁰, О. Сокирко) вексилології (Ю. Савчук), сфрагістики (Ю. Перкун, О. Однороженко) та інших. Набув популярності навіть новий тип історичних праць цілком присвячених окремим групам речових джерел, що досліджуються джерелознавчими методами⁵¹.

Відтак одночасно можемо спостерігати дві тенденції у сучасній українській історіографії, присвяченій козацькому озброєнню — появу окремих спеціалізованих досліджень та інтеграцію готових зброєзнавчих розробок в історичні праці задля підсилення аргументації та обґрунтування наукових поглядів авторів.

Результатом розвитку зброєзнавства й одночасно новим поштовхом до подальших студій над козацькою зброєю стали наукові та науково-популярні періодичні видання. Так починаючи із 2000-го р. у збірнику наукових праць «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики» започатковано рубрику «Зброєзнавство». Цього ж року Центральний музей Збройних Сил України заснував спеціалізований часопис «Військово-історичний альманах» в якому дослідженням козацького озброєння незмінно приділяють пильну увагу.

З 2002 та відповідно 2003 р. в Україні почали виходити науково-популярні часописи «Воєнна історія» та «Клинок», що зробили досі вузькопрофільну зброєзнавчу проблематику надбанням широкого загалу науковців, колекціонерів, всіх зацікавлених у розвитку науки про зброю. Ці видання стали основним місцем публікації як популярних так й серйозних матеріалів, що через різні обставини не були надруковані в наукових виданнях. Серед авторів — фахівці-реставратори, ковалі, металознавці, засновники приватних музеїв та відомих колекцій зброї.

До нашого часу невирішеними залишається чимало питань, що стосуються як походження й розвитку так і поширення прийнятих у козацькому середовищі зразків озброєння. Зокрема досі не створено наукової праці, присвяченої еволюції комплексу козацького озброєння. Залишається незаповненою лакуна спеціальних досліджень, присвячених окремим різновидам козацької зброї, а величезна кількість їх зразків, розпорошених по музейних колекціях України потребують сучасної атрибуції.

Нині в українській історичній науці не тільки створена достатня теоретична, методична та методологічна база, але й зроблені перші практичні кроки в напрямі комплексного вирішення актуальних проблем зброєзнавства на сучасному науковому рівні. Очевидно у найближчі роки маємо очікувати значно більше ґрунтовних наукових досліджень, що охоплять більшість основних питань, пов'язаних з розвитком озброєнь та військової справи на Україні.

¹ *Еварницький Д. И.* Запорожье в остатках старины и преданиях народа: У 2-х ч. — СПб, 1888. — Ч. 2. — С. 25, 46, Рис. 7.

² *Яворницький Д. И.* Історія запорізьких казаків: у 3-х т. / 3-е видання. — К., 1990. — Т. 1, 1892. — С. 164–168.

³ Див. напр. Каталог українских древностей коллекции В. В Тарновского. — К., 1898. — 86 с.; Каталог коллекции древностей А. Н. Поль, в Екатеринославе / Составила К.Мельник — К., 1893.

⁴ *Еварницький Д. И.* Запорожье в остатках старины... — Ч. 2. — С. 102–103, 134–135.

⁵ *Лазаревський А.* Булава гетмана Тетери. // Киевская старина, 1901. — № 4. Документы, известия и заметки. — С. 9.

⁶ *Його ж.* Походное вооружение гетманского казака... // Киевская старина, 1901. — № 2. Документы, известия и заметки. — С. 78.; Гетманская надворная корогва. // Киевская старина, 1901. — № 9. Документы, известия и заметки. — С. 78.

⁷ *Wojciech Zablocki.* *Сієція Prawdziwą Szablą.* — Warsaw, 1989. — р. 248–249.

⁸ *А. Л.* [*Лазаревський О.*] Сабля Мазепи. // Киевская старина, 1883. — № 1. Известия и заметки. — С. 213.

⁹ Див. напр. *А. В. Стороженко.* К истории Войска Запорожского при Сагайдачном. // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца, 1910. — Кн. 21 — Вып. III. — С. 102.

¹⁰ Див. напр. Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, 1937. — Т. CLIV. — С. 55.

¹¹ *Михайло Грушевський.* Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. — Київ-Львів, 1907. — Т. 7. — С. 280–313. (Репринт / К., 1991.); *Там само.* Т. 6. — С. 109–412.

¹² *Там само.* — Т. 6. — С. 386–387.

¹³ *Грушевський М. С.* Бронзові мечі з Турецького повіту. // Розвідки і матеріали до історії України-Руси. — Львів, 1902. — Т. 4. — С. 4.

¹⁴ *Лазаревська К.* Київські цехи у другій половині XVIII та на початку XIX ст. // Київ та його околиця в історії та пам'ятках. — К.: 1926. — С. 276.

¹⁵ *В. Модзалевський.* До історії українського ліярництва. — Збірник секції мистецтв ВУАН. — № 1. — К., 1921. — С. 6–7.

¹⁶ *Його ж.* Дело об увольнении Ивана Забилы от уряда хорунжего генеральной войсковой артиллерии (1734–1735 гг.); Судьба малороссийских пушкарей; К истории кампанейских полков. — Труды Черниговской ученой архивной комиссии. — Чернигів, 1915. — Вип. 11.

¹⁷ *Іван Карпинець.* Галицькі залізни гутти та їх продукція в рр. 1772–1848. // Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, 1937. — Т. CLIV. — С. 141–182.

¹⁸ *Крип'якевич І., Гнатевич Б.* Історія Українського війська: У 2 т. / Львів, 1936 (Репринт / К., 1992). — Т. 1. — С. 257–260; 270–272.

¹⁹ *Там само.* — С. 258.

²⁰ *Там само.* — С. 259.

²¹ Див. *Голобуцький В. О.* Запорозьке козацтво. 2-ге вид. — К., 1994. — 539 с.; *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. — К., 1954. — 536 с.

²² *Гнип П.* Розвиток металургії на Україні в XVII і XVIII ст. // Нариси з історії техніки. — К., 1956. — С. 78–80.

²³ *Білецький С. Т.* Розвиток ремесла і промислів в місті Львові в середині XVII ст. // З історії західноукраїнських земель: У 3 т. / АН УРСР — К., 1957. — Т. 2. — С. 17.

²⁴ *Тис-Крохмалюк Юрій.* Воєнний похід Сагайдачного на Москву. — Львів, 1936. — С. 9.

²⁵ *Його ж.* Бої Хмельницького (військово-історична студія), Мюнхен, 1954.

²⁶ *Апанович О. М.* Збройні сили України першої половини XVIII ст. — К., 1969. — 224 с.

²⁷ *Гі ж.* Збройні сили України першої половини XVIII ст. в українській та російській історіографії // УІЖ. — 1971. — № 11. — С. 21–38.

²⁸ *Сидоренко В. О.* Зброєзнавство як історична дисципліна. // Історичні джерела та їх використання. — К., 1966. — Вип. 2. — С. 75–80.

²⁹ *Його ж.* З історії селянсько-козацької артилерії часів визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. // Праці Київського державного історичного музею. — К., 1958. — Вип. 1; Вогнепальна зброя селянсько-козацької піхоти XVI–XVII ст. // Український історичний журнал. — 1965. — № 9. — С. 114–118; Військові реліквії. // Архіви України. — 1967. — № 3; Зброя XVI–XVII століть на Україні — пам'ятка історії та мистецтва. — К., 1970 — 20 с.; Козацька піхота та її озброєння під час Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. — К., 1972. — Вип. 7. — С. 161–169; Виробництво зброї на Україні у XVI–XVII ст. // Середні віки на Україні. — К., 1973. — Вип. 3. — С. 26–42; Зброя місцевого виробництва на Україні епохи визвольної війни. // Український історичний журнал. — 1978. — № 9. — С. 75–81.

³⁰ *Федоренко П. К.* Рудни Лівобережної України XVII–XVIII ст. — М., 1960. — 263 с.

³¹ *Пономарьов О. І.* Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України у XVIII ст. — Львів, 1971.

³² *Жолтовський П. М.* До історії художнього лиття металу на західних землях України в XIV–XVII ст. // Матеріали з етнографії та художнього промислу. — К., 1957. — № 3; *Його ж.* Художній метал. Історичний нарис. — К., 1972. — 112 с.; *Його ж.* Художнє лиття на Україні в XIV–XVIII ст. — К., 1973. — 132 с.; *Петренко М. З.* Українське золотарство XVI–XVIII ст. — К., 1970. — 208 с.

³³ *Свешніков І. К.* Битва під Берестечком. — Львів, 1992. — 304 с. Див. також фотопутівник «Музей-заповідник Козацькі могили» — Львів, 1990.

³⁴ *Стороженко І. С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII ст. Книга перша: Воєнні дії 1648–1652 рр. — Дніпропетровськ, 1996. — С. 47–72.

³⁵ *Сергійчук В. І.* Армія Богдана Хмельницького. — К., 1996. — 254 с.

³⁶ *Мельник Б. В.* Шабля. // Львівський історичний музей. Наукові записки — Львів, 1994. — Вип. 2–3. — С. 252–281; Львівські зброярі. // Наукові записки / Львівський історичний музей. — Львів, 1999–2001. — Вип. 8–10.

³⁷ Див. *Бадаєв Д. В.* Холодна зброя як елемент козацького комплексу озброєння у колекції Харківського історичного музею. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Вип. 13. — К., 2004 — С. 127–131; Ручна зброя козацької доби (XVI–XVIII ст.) на Слобожанщині (за матеріалами музейних колекцій) // «Київська старовина», 2004. — № 2 — С. 115–118; До питання про списи козацької доби (за матеріалами колекції Вінницького краєзнавчого музею). // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2005. — Вип. 14. — С. 114–118; Сабля с острова Чертомлык из коллекции Харьковского исторического музея. // Сборник докладов научно-практической конференции, посвящённой 90-летию дня открытия Бахчисарайского музея. — Симферополь, 2007. — С. 21–26; Оружие эпохи русско-турецкой войны 1877–1878 г. в коллекции Харьковского исторического музея. // Дриновський збірник. — Т. III — Харків-Софія, 2008 — С. 423–426 та ін.

³⁸ *Мінжулін О.* Реставрація творів з металу. — К., 1998. — 232 с.

³⁹ *Заруба В. М.* Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. — Дніпропетровськ, 2003. — С. 146.

⁴⁰ *Олексій Сокирко.* Лицарі другого сорту. Наймане військо лівобережної гетьманщини 1669–1726 рр. — К., 2006. — С. 228–235.

⁴¹ Див напр. *Недяк В. В.* Україна — козацька держава. — К., 2005; Національний музей історії України. Науково-популярний фотоальбом. — К., 2001.

⁴² *Олег Мальченко.* Арсенали українських замків XV — середини XVII ст. — К., 2004. — 398 с.

⁴³ *Його ж.* Художнє лиття гармат у Гетьманщині за часів правління Івана Мазепи. — К., 2007. — 160 с.

⁴⁴ *Його ж.* Орнаментовані гармати на Правобережній Україні (XV–XVIII ст.). — К., 2009. — 284 с.

⁴⁵ Детальніше див.: *Денис Тоїчкін*. Українське зброєзнавство: досвіди системних досліджень. Рецензія на книгу: Олег Мальченко. Орнаментовані гармати на Правобережній Україні (XV–XVIII ст.). — К., 2009. — 284 с. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. — К., 2009. — Число 16. — С. 253–262.

⁴⁶ *Денис Тоїчкін*. Козацька шабля XVII–XVIII ст.: історико-зброєзнавче дослідження. — К., 2007. — 368 с.

⁴⁷ *В. Гуцул*. Бойові мечі з музейного зібрання Ужгородського замку. — Львів, 2008. — 74 с.

⁴⁸ Див. *В. Добрянський*. Про деякі аспекти атрибуції польських бойових наголів'їв козацької доби. // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2007. — № 7; Про «сарматський слід» в польськ. захисн. обладункові козацького часу (за матеріалами фондів зброї Національного заповідника «Хортиця»). Мат. наук.-практичн. конференції. Запоріжжя, 2008 та ін.

⁴⁹ *Гуцул В. М.* Рицарська мілітарна технологія у Києво-Руській і Польсько-Литовській державі у XIII–XVI ст. Дисертація канд. іст. наук.: Рукопис. — Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2010.

⁵⁰ *Славутич Є.* Військовий костюм в гетьманщині: історико-уніформологічне дослідження. Дисертація канд. іст. наук.: Рукопис. — Інститут історії України НАНУ, 2008.

⁵¹ *Савчук Юрій*. Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи (пошук, знахідки, атрибуція). — К., 2006. — 96 с.